

ЕТНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОМАНУ ІВАНА ЧЕНДЕЯ „ПТАХИ ПОЛИШАЮТЬ ГНІЗДА”

Анотація. У статті йдеться про те, що Іван Чендей у романі «Птахи полишають гнізда» на основі реальних фактів порушив цілий ряд вічних тем: про історію Закарпаття у складі різних держав, складність міжетнічних взаємин, екологію природи і екологію душі).

Ключові слова. Історія Закарпаття, національна ідея, екологія.

Summary. The article of I.Senyko deals with the fact that Ivan Chendey in the novel “The birds leave their nests” basis on the of real facts raised a number of eternal topics: about the history of Transcarpathia as part of different states, the ecology of nature as well as the ecology of soul.

Key words: the history of Transcarpathia, national idea, ecology.

Коли Іван Чендей працював над романом „Птахи полишають гнізда”, це був час надій і сподівань, адже до того було розвінчано культ особи, припинено романтичні експерименти Микити Хрущова в сільському господарстві та в територіально-адміністративному устрої, робилися конкретні кроки „для створення матеріально-технічної бази комунізму”. Серед знакових подій на Закарпатті було введення в дію Терезько-Ріцької ГЕС (1956). Через 10 років після цього в журналі „Комуніст України” (1966, № 3) з пафосом проголошувалося, що на будівництві ГЕС „працювали робітники понад 50 національностей... З побудовою ГЕС виробництво електроенергії в області майже подвоїлося” [Цит.: 3, 64]. Але програма „побудови комунізму”, схвалена ХХІІ з’їздом партії (1961), вимагала „виховання нової людини – будівника комуністичного суспільства”. Письменників закликали прославляти й утверджувати усе нове, рішуче відкидати пережитки минулого – релігійні, націоналістичні, місницькі. З таких позицій і підійшли замовні критики до оцінки роману Івана Чендея.

Роман вийшов у світ в Києві у 1965 році [16]. Автор показав, як будівництво Терезько-Ріцької ГЕС у Карпатах змушує газду Михайла Пригару з рідної оселі переселитися на нове ніби краще місце, але це веде до руйнування батьківських традицій, до великих моральних утрат. Твір було перекладено російською мовою і видано у „Роман-газете” (1968, № 21), він викликав зливу рецензій, здебільшого сердитих.

Позитивними рецензіями на цей твір відгукнулися Г.Аврахов [1], В.Фединишинець [12]. Про позицію В. Фединишинця в оцінці роману можна зробити висновки за назвами його рецензій: „Самотньо, поетично” („Літ. Україна”, 1966, 11 лютого), „Верховина йде до сонця” („Рад. освіта”, 1966, 26 лютого), „Птахи і гнізда” („Рад. студент”,

1966, 8 березня), „У вимірі життя” („Вітчизна”, 1966, № 8, с.163-167).

З позитивною оцінкою художніх достоїнств роману не погодився Г.Сивокінь. У статті „Правда характеру і перспективність світорозуміння” („Прапор”, 1966, № 6) він обурювався: „Захисники цього твору ні словом не прокопилися про те, що герой Чендея вороже сприймає новий день у Карпатах”. Таку ж думку про твір Чендея послідовно нав’язував громадськості Ю.Балега. Спочатку через газету „Закарпатська правда” (1966, 20 березня) у статті „Ступки, м’ялки і духовний світ Пригар”, затим у монографії „Художні відкриття чи правда факту?” (Ужгород, 1969).

Щоб зрозуміти засади цього критика, прочитуємо його відгук у тій же монографії про повість „У міжгір’ї” Ю.Керекеша (про той же ГЕСбуд): „У невеликому творі, що ледве переріс рамки звичайного оповідання, письменник правдиво змалював творчі будні й трудовий героїзм людей, що своєю працею змінюють обличчя рідного краю, рідної землі. Серед галереї образів інженерів і робітників, намальованих скупими мазками, але колоритно, виділяється образ головної героїні твору Галини Михайлівни Воронцової. Автор з добрим тактом і знанням людської психології показав, як під впливом напруженої творчої атмосфери, що панувала в робітничому колективі, ця жінка виривається з болота обивательщини і займає своє місце в робітничому строю” [2, 129].

Таких „поривань” Ю.Балега не знайшов у романі Івана Чендея: „Є чимало творів, у яких відсутні серйозні сюжети-дослідження. Цей недолік негативно позначився і на щойно згадуваному творі „Птахи полишають гнізда”, де автор зайнявся „художньою консервацією” побутовізму, дуже милого окремим нашим критикам. Через це в творах немає

монументального образу сучасника, який вражав би нас цільністю характеру і захоплював би мужністю та багатогранністю своєї діяльності на користь усього суспільства” [2, 129].

Про ту проблему, яку порушив у своєму творі Іван Чендей і на яку не звернули увагу офіційні критики, заговорили пізніше, коли російський прозаїк Валентин Распутін у повісті „Прощание с Матерой” (1976) виступив „проти утилітаризму, ігнорування прадавніх святинь, які духовно єднають людину з її минулим, із землею” [5, 330]. Микола Жулинський у навчальному посібнику для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів „Історія української літератури ХХ століття” (1995) зробив наголос, що „Чендей одним із перших в українській прозі 60-х років художньо переконливо розкрив внутрішній людський зміст єдності людини з духовним материком свого народу, з моральними цінностями, набутими у віках” [5, 330]. У тому підручнику дана висока оцінка художній майстерності Івана Чендея як автора повістей „Іванові журавлі”, „Сестри” („Кринична вода”), „Луна блакитного овиду”, але цей перелік художніх досягнень прозаїка відкривається добрими словами про роман „Птахи полишають гнізда”: „Своєрідність творчої індивідуальності Івана Чендея полягає в максималістській увазі до найвищих категорій людської моральності, що, зрозуміло, передбачає загострену правдивість художнього відображення життя. Це зумовило ідейно-тематичну та стильову оригінальність Чендея-прозаїка, яку переконливо засвідчив роман „Птахи полишають гнізда...” [5, 329].

Д. Кремінь у поетичному циклі „Птахи Івана Чендея” (1992) також зробив наголос на мужності письменника, який відважився написати такий твір:

*І він світив... Його чекала плаха,
Та він плазучим мовити посмів,
Що бог створив і гадину, і птаха,
Але у нього серце для птахів.
– Усіх птахів? – питала чорна галич.
– Нас ненавидиш? – сикнула змія...
– Усім вам доста Згариць і Пригариць,
Та спів і сик таки не плував я.
Ви божі тварі, і ні в чім не винні.
Та жаль бере, що тяжко солов'ю
На рідній, на зеленій Верховині,
Де в птичих гніздах вивели змію [9, 112-113].*

Роман Чендея написано в часи соціальних замовлень і радянської цензури. У творі знайдемо багато ознак радянської дійсності: у приміщенні колишнього нотарського уряду в 1950-і роки урядує голова сільради Дмитро Славинець;

організовано колгосп, який відремонтував приміщення середньої школи і для потреб якого Пригара за шість трудоднів витесує з каменю точило; Василька, сина Пригари, бачимо у складі комсомольського патруля, який дбає про озеленення села. Знайдемо в романі й типові для тогочасних творів слова про дружбу народів. Такий епізод про увічнення пам'яті полеглих у боях за визволення Верховини („Еге, руському садять білу берізку. Білорусові – зелену сосонку... А тому, що був з великої України, садять дубочка... Небога наша Грицанка синові садить смерічку...”, с.433). Це – художнє віддзеркалення дійсності, адже після Другої світової війни майже в кожному селі вшановували пам'ять полеглих у боротьбі з фашистськими загарбниками.

Будівництво Теребля-Ріцької ГЕС у той час оспівувалося як свідчення турботи радянської влади про добробут горян, але автор відійшов від трафаретного протиставлення радянської дійсності дорадянській: у сільраді хоч і звучить рідна мова (Пригара каже голові сільради: „Та й говорити мені з тобою легко... Не так, як із тими зайдами, що їх лиха доля приносила на вашу голову...”), але виконавцем сільради працює людина аморальна – Федір Вервечка, який хвалиться: „І курю, і п'ю, і невісток люблю”; хоч у школі працюють такі добросовісні учителі, як Микола Вихор, але „закону божого не видно” (с. 342). Згадано у творі священика, якого вигнали із фари (с.376), вдумливий читач зверне увагу, що Куглицький залякував селян Сибіром (с. 459)...

Таких зернятків правди у творі розсіяно немало. Вони й муляли очі вірнопідданим критикам, які своє прискіпування до твору прикривали боротьбою за високу художність, ставлячи автору в вину „брак міцно збудованого стрімкого й цікавого сюжету”, „відмову від показу кохання”, „ідеалізацію відсталих сторін побуту” (Ю.Балега), „повільність і квалітет сюжету”, „перебільшену увагу до деталізації” (Г.Сивокінь). Ю.Балега бідкався, що „автор прирік на бездіяльність і животіння цілий ряд персонажів від Славинця до Куглицького” [2, 178].

Але не про голову сільради Славинця чи ділка й циніка Куглицького писав романіст – він у центр твору поставив горянина Михайла Пригару, який живе на схилі гори, де його пращур серед хащі випалив ділянку лісу, на цьому згарищі збудував хату й назвав місцину Згарицею, а згодом, коли рід Пригар примножився, осередок отримав назву Пригариці. Обставини (будівництво ГЕС, яка „дасть світло усій Верховині”) змушують газду

спадок предків, примножений і його працею (хату, в якій живе з дружиною Василюю, дочкою Христіною і сином Васильком, сином Миколою та невісткою Ларисою, хлів, кошару, два обороти для сіна, сушарню, сад, нивки, кісницю, толоку), покинути й переселитися в нову світлицю, збудовану на державні гроші в центрі Нижнього Бистрого.

Дія твору починається в той передвесняний день, коли у сільській раді Михайла Пригари офіційно повідомили про переселення з компенсацією усіх матеріальних витрат, і в часовому вимірі охоплює менше року – зустрічі й розмови Михайла Пригари про свої проблеми і свій біль з товаришем дитинства Смеречиною, священиком Пафнутієм, „світовиком” Куглицьким, вибір місця для нової оселі, його стосунки з дружиною Василюю, дітьми, невісткою, його відвідини клубу, коли там у складі хору співала донька Христіна, згадки про перші відвідини церкви...

Життя і дії персонажів роману географічно і в часі легко вписати в реалії дійсності: і будівництво ГЕС у Нижньому Бистрому, і назви сусідніх та близьких сіл і містечок (Вільшани, Вучкове, Березове, Міжгір'я, Хуст), але маленьке село Нижній Бистрий більше нагадує велике рідне село Чендея Дубове (тут, як і в Дубовому із автобіографічної повісті „Луна блакитного овиду”, є гора Ясенова, а погляди Пригари і батька Івана Чендея на смисл життя співпадають: „Чесно робити тяжко, – проголосує свої морально-етичні принципи батько ліричного героя повісті, – але від чесної роботи легко на душі”, т.2, с.179). Типізація – основний принцип художнього методу прозаїка.

До цього треба додати, що спогадами персонажів, розповіддю автора часові і просторові рамки роману „Птахи полишають гнізда” розширено на всю першу половину ХХ століття. Письменник про драматичну долю краю сказав художніми натяками: фотографіями представників роду Пригар „в мундирах вояків чеських, угорських, а двоє ще в австро-угорських”, документами „часів старої Австро-Угорщини”, що їх виписували „пани чеські”, „лісник Тоні Айб”, „агент по заготівлях Цірібайко”... У юності Михайло Пригара просився на роботу „при будівництві лісопильного заводу Фріда в долині Тересви”, на схилі літ його приймає на роботу „в застебнутому на всі гудзики під саму шию кітелі, в таких же галіфе, до блиску начищених хромових чоботях начальник відділу кадрів”, сина Пригари призвано на військову службу в Архангельськ, він сфотографувався „в тільнящі, з двома стрічками

на молодцювато одягненій безкозирці”, а його земляки працюють на заробітках в Архангельській області, в Комі, Новосибірську. Розповідаючи про відвідини Михайлом Пригарою сільради, автор передає спогади газди про те, що на стіні цього приміщення він бачив і портрет президента Чехословаччини, і портрет регента Угорщини: „Один проймав примруженими хитруватими очима й був не кимось іншим, як самим президентом Бенешем, другий з рами лице мав вилицювате, очі похмурені. Цей був регентом Хорти” (с.365). Про третій портрет радянського часу автор промовчав, але для читача зрозуміло, що й він мав висіти на стіні і що був він таким же чужим для Пригари, як і два попередні.

Історію верховинського села Нижнього Бистрого Іван Чендей вписав у контекст історії всього Закарпаття, всієї Європи. Згадуються і Перша світова війна, під час якої російські війська перейшли через карпатські перевали і тоді тут загинув дід Євгена Нароча, начальника будівництва ГЕС („Михайло вже знав, що господаря кабінету звать Євгеном Васильовичем, що сам він з Білору-сії, що дід його поліг у цих горах ще в першу світову”, с. 620), і участь нижньобистрянця Петра Калини у революційних подіях десь на лівобережжі України (має навіть шрам на чолі – „відмітку білогвардійця”, с.455), і намагання представників чеської, з тим угорської адміністрації вирішити деякі економічні проблеми краю (Пригара розповів Смеречині, як безрезультатно завершилися приїзди у Нижній Бистрий інженерів із Праги, а потім із Будапешту, щоб визначити місце для майбутньої ГЕС), і будівництво в Карпатах під час Другої світової війни „Лінії Арпада”, якою „окупанти хотіли перепинити шлях братам до братів” (с.335), і участь нижньобистрянців у боротьбі з фашистами (зять Пригари „пішов добровольцем в Радянську армію та й поліг десь аж під Моравською Остравою”, с.369), і оптимізм радянських романтиків (син Пригари Василько відхиляє пропозицію батька поступити в духовну семінарію, заявивши, що хоче стати інженером, щоб будувати мости „на Дніпрі, на Волзі... через Ла-Манш”, с. 392).

В той час уже лунали голоси про захист природи (про це нагадують гасла на полотнищах у музейній кімнаті Нижнього Бистрого: „Знай, люби, охороняй і збагачуй рідну природу!”, „Браконьєр – лютий ворог природи!”; про це, згадуючи минуле, сказав селянин Смеречина: „Пани любили наші смереки і буки... А нас мали за ведмедів. Бо пани нам, а ми панам були чужі”; про це, пишучи про радянську дійсність, натякає й автор словами про

чутний на Пригариці гомін машин, що „з Міжгір'я на Хуст повільно бігли під вантажем букових кругляків”), але Іван Чендей зосередив увагу на проблемі екології душі.

То не із ступками та м'ялками зболено прощався Михайло Пригара – то із способом життя чесної працюючої людини прощався він. Із роману дізнаємося, як селяни господарювали, доглядали худобу, як горянки ткали, готували їжу, частували гостей, в який одяг наряджалися молоді й старі, як справляли весілля, які пісні любили, з яким обрядовим дійством переселялися із старої до нової хати... Твір без перебільшень можна назвати енциклопедією верховинського села ХХ століття – про побут горян, їх мовну практику, етнічні стереотипи самооцінки та оцінки сусідів, національне самовизначення, міжетнічні стосунки.

На міжетнічні взаємини на Закарпатті активно впливала етнополітика Австро-Угорщини аж до Першої світової війни, у 1920-1930-х роках – Чехословаччини, потім – гортіївської Угорщини, затим Радянського Союзу. Спрацьовували й інші чинники. Тому у міжетнічних взаємовідносинах на Закарпатті можна виявити конфліктні і безконфліктні, інтегруючі і дезінтегруючі процеси.

В автобіографічній повісті „Луна блакитного овиду” Чендей пригадав розмову з вчительською чешкою під час поступлення в Хустську гімназію:

„– Ви румун?

– Ні!

– Русин?

– Русин! – була відповідь” (т.2, с.251).

І в „Луні блакитного овиду”, і в романі „Птахи полишають гнізда” Іван Чендей показав типові образи русинів-українців – з їх устремліннями, мріями, традиціями. Це простежується уже на рівні імен персонажів.

Для нас цікаве узагальнення Чендея в „Луні блакитного овиду” про типові і нетипові імена верховинців: „У нас, на Верховині в Карпатах, є імена улюблені, а є імена так собі. А є і зовсім не відомі, ба навіть неприйнятні... Серед жіночих найпершим йменням – Марія. Потім Василина та Анна, Олена. Серед чоловічих – Василь, Петро, Михайло. Імена так собі – Авдотя і Параска, Юліна та Гафія, Дмитро і Яків, Семен, Гаврило... Зовсім не відомі – Акуліна і Анфіса, Проскудія і Таїсія, Полієвкт і Митродор, Мокій і Фортунат. Так з давніх-давен повелось, тут – не писані закони. Бо здається мені: всі імена прекрасні, коли прекрасна з ними людина. Та як не було б, мені припало те найпоширеніше ймення по зеленій Верховині. Так на великому білому світі з моїм приходом на світ одним Іваном стало більше...” (т.2, с.170-171). І в

„Птахах” є думки про традиційні і нетрадиційні імена: отець Пафнутій проти волі старої Пригарихи охрестити її внука з іменем Михайло нарік його Мелетієм (с.550), до цього наперекір батькам давав іншим немовлятам незвичні імена („Василина... знала, що в селі вже є Киріон і Харитон, Анфіса і Мелітриса, сама ж не раз чула, як діти дражнили хлопчиків і дівчаток з незвичайними йменнями, хоч дома тих дітей ласкаво називали Васильками та Іванками, Анничками та Марічками”, с.550)

У родині Пригар – імена традиційні: голова сім'ї – Михайло, дружина – Василина, сини – Микола (по-місцевому Микула) і Василь, доньки – Анна і Христина; старший брат Михайла – Данило, сестри – Юліна, Марійка, Ганна; сестри його дружини – Гафія та Параска. І прізвище Пригара – типове для Закарпаття. У історико-етимологічному словнику Павла Чучки „Прізвища закарпатських українців” (Львів, 2005) розтлумачено, що це прізвище поширене у Хустському, Виноградівському та Тячівському районах, вперше зафіксоване в 1715 році, походить від слова „пригарь” із значенням „пригорілі частини їжі” [17, 467]. Пригари справді пригоріли-прикипіли до своєї Згариці-Пригариці.

Й інші жителі Нижнього Бистрого наділені типовими для русинів-українців Закарпаття іменами та прізвищами (називаю тільки ті, які є в словнику Чучки): голова сільради Дмитро Васильович Славинець, отець Пафнутій (світське прізвище Мацола), Дмитро Олексюк, Данило Дурдинець, Федір Коциба, Хома Ціпкало, Яків Росток, Лука Пида, Іван Фицай, Олена Михайлюкова, Настя Петрунякова, Авдотя Воронич, Дарудиха, Грицанка, Кучерявий, Горбанич, Мізун, Рибар... Є споріднені прізвища: у романі – Марійка Боднишина, Гафія Береза, Смеречина, Калина, Фулита, Григоряк, Федір Смик, Юрко Шкребляк, Микола Дибич, Гриць Довгас, Василь Дідиканич, Федір Росошина, у словнику Чучки до них наближені Бодня, Березнай, Фулитка, Смерека, Калин, Григорчик, Смикало, Шкрібляк, Дибач, Довгай, Дідик, Росоха...

В цьому аспекті варто виокремити епізод про концерт у сільському клубі із співами й танцями під час великого посту, організований завідувачем Іваном Гоштою-Вишибайлом, з участю перекособоченого скрипаля Юрка Шліги та бубнаря Івана Льомпачка; на концерт прийшли Петро Ципря, Федір Магич, Степан Гусляр, Іван Попадинець, Лука Парасич. У словнику П.Чучки більшість із цих прізвищ не знайдемо, тобто для тих, хто не дорожить традиціями, збайдужіло ставиться до релігійних традицій, автор придумав

зневажливі прізвища-клички. А два останні прізвища, хоч і є у словнику, та їх утворено не від батьківських, а по материнській лінії – від апелятива „попада” та від імені Параска. Прізвищами з негативним відтінком наділені голова колгоспу Яків Сопілкар та колгоспний мірник Іван Льомпачок Роззявлений, виконавець сільради Федір Вервечка та „вправний у всяких капосних супліках та поданнях” Василь Черевкунцьо Тріскало, фінагент Тиртиркало та агент по заготівлях Цірібайко, і сільські пліткарки ОDOTЯ Пийдиха, Ганна Шелельова і Юля Тарарариха, а також кума Дудлиха з-за Діла.

Письменник широко використовує імена та прізвища й для етнічних характеристик. Вчитель біології, який приїхав у Карпати з центральної України, – Микола Степанович Вихор, а товариш на його батьківщині, з яким листується, – Саливон Євтухович. На те, що авторитетні у селі лікарка та санітарка у Нижній Бистрий приїхали із центральної України, вказують їх типово українські прізвища – Зорянко та Сухоскіп. Серед будівельників ГЕС – й інженер Маркіян Герасимович (таке ім'я, як і в представника „Руської трійці” Шашкевича), і начальник будівництва станційного вузла електростанції світловолосий білорус Євген Васильович Нароч (прізвище асоціюється з назвою озера Нароч). Син Пригари всупереч волі батьків одружується на росіяниці Ларисі Купавні (про національність Лариси робимо висновок на основі прізвища – від російського „купава”, по-українськи „біла лілія”, та авторської характеристики: вона „добре знала і Ленінград, і Москву, а в Архангельську довгі роки вчилася у школі”, с.462). Обмежується автор тільки іменем та по батькові господаря кабінету „Гідроенергопроекту” – Фрол Феофанович. І Фрол, і Феофан – типові для росіян імена, від яких утворено російські прізвища Фролов та Феофанов [див.: 11, 46, 50, 313]. Щоб читач не схибив у сприйнятті національної приналежності Фрола Феофановича, Чендей називає ім'я та по батькові його дружини – Таїса Панкратівна. Панкрат (від гр. слова „pankratēs” – всевладний) – в російській фольклорній традиції витлумачується як „пройдивіт” [6, 81], а ім'я Таїса в радянський час було досить популярним серед міського населення [4, 153; 7, 75].

Іван Чендей не ідеалізував діяльність тих, хто прийшов на Закарпаття надавати „братську допомогу”. Фрол Феофанович – людина користолюбна, захищає „лахмітника” Куглицького, який неякісно провів земляні розвідувальні роботи на місці будівництва ГЕС. Образ останнього

письменник змалював із використанням „елементів сатири, іронічного гротеску, навіть шаржу” (М.Жулинський), бо за його допомогою випрозорюються причини руйнації національних традицій, причини винародовлення.

Куглицький, ділок і цинік із великим споживацьким апетитом, своїми діями (неповагою до традицій народу, готовністю як завгодно і коли завгодно обманути державу, пиятикою, сквернослов'ям і т.д.) викликає зневагу. Йому не зрозуміти любов селянина Калини до рідної землі, на небажання того переселитися із гір відреагував фразою: „Нам добре там, де нам добре!” (с. 454). Стара Пригариха сказала зневажливо про нього: „до нас приплівся якийсь світовик”. Хоч до селян, виманюючи у них за безцінь предмети старожитності, він приходив як „уповноважений Музею етнографії та закупівлі на Закарпатській Україні експонатів”, нічого інтелігентного чи мистецтвознавчого в ньому немає. Побачивши мистецьки виготовлений Василюю Пригарою ліжник, він метикує про ціну на такий виріб у Львові, Києві, Москві. Його убогий світ письменник розкриває через убогість його лексики: „Драстуйте, хазяюшко!”, „То що поробляємо, тьотка?”, „Може, партійку в шахи толканьом”, „А тепер добичу отметім”, „я такий непонятливий”...

За останньою редакцією роману важко визначити, якої національності Куглицький: вживає русизми, матюкається, живе у Львові, сина назвав Жор-жиком, розхвалює беручкість германця та практичність чеха, байдужий до пам'яток української культури (с. 453)... Але у першій редакції роману був епізод, який допомагав вияснити етнічне походження цього „світвика”: коли Пригара не погодився на приписку двох тисяч карбованців, які затим мав би передати Куглицькому, той вилаявся по-єврейськи. У першому книжковому виданні роману „Птахи полишають гнізда” (Київ: Рад. письм., 1965) читаємо: „– Мишугенер! – відвернувшись од Пригари, презирливо муркнув Куглицький” (с. 221). У перекладі роману російською мовою І.Солодовниковою і Е.Хайтіною [див.: 16] цей епізод вилучено. В інших виданнях читаємо україномовний варіант лайки: „– Дурр... иги-иги... та-та, – відвернувшись від Пригари, презирливо муркотів і татакав Куглицький” (с.575).

Цікаво, що чеський письменник Іван Ольбрахт у романі „Микола Шугай, розбійник” (1933), розповідаючи про складні події після Першої світової війни у верховинському селі Колочаві, аби підкреслити гнів єврейської громади щодо дій коменданта жандармерії, передає лайку їх рідною

мовою: „Хазркопф!” – говорила напівголосно єврейська молодь” [8, 147]; „Хазркопф!” – казали євреї, і це єдине жаргонне слово, яким вони висловили свою оцінку, означало: свиняча голова” [8, 149]. Чендей пішов цим же шляхом, але бачимо, що цензура не дрімала. Та в романі залишилися інші натяки: „Куглицький... щось до своїх талмудів записав” (с. 573); „Куглицький бігав банькатими очима по витоптаній пішоходами стежці” (с. 451).

Таким же пристосуванцем, відірваним від рідної землі, змалював автор і працівника сільради Федора Вервечку. Макаронічна зрусифікованого мова Вервечки викликає посмішку: „Доріг і бомаг ще маю силу-зсиленну! Неколи!”; „Спічки, вуйку, є?”; „ За спічки дякую, а повесткою викликаю вас на сельсовет по делу урядовому!”; „Без дела вона би скучала та плетні плела”; „Кажу, делов сила!” „што”, „верно”. Так розмовляти – для нього це „повченому” (с.353).

У контекст етнологічних проблем слід вписати і те, що псалтир над покійним немовлям читав дяк Антон Санчела (це прізвище є у словнику „Прізвища закарпатських українців” П.Чучки, там зазначено, що воно румунського походження, від розмовного імені Санчо-Александр, що житель з таким прізвищем проживав у Дубовому), а також те, що Михайло Пригара не забув, як лісник Тона Айб (явно не місцевий) за три зрубані бучки на полози для саней оштрафував його на п’ятдесят крон. Народний погляд на взаємини між службовцями із представників панівних етносів і горянами висловив робітник Дибич: „А що, чехи, германці, регент Хорті, ще якийсь чорт-біс дбав і думав про Верховину?” (с.601).

Іван Чендей показує різні аспекти міжетнічних стосунків: протистояння, толерантність і співжиття, асиміляційні процеси. Він принагідно згадав, що у Нижньому Бистрому під сільський клуб пристосували приміщення єврейської „бужні”, в якій „замолювали свої гріхи кругій Гінда і зайда Сруль” (с.416-417). При розповіді про пошуки місця для нової хати Пригари автор зробив екскурс в минуле щодо стосунків двох етносів. Пригара згадує багатих і бідних євреїв: корчмарів Хамноя і Гельдмана, власника млина Зельмана, сільського коваля Нухема Двойру. Селянин з сумом згадує коваля: „Того бідака димом пустили у Нацвейлері” (с.519). І зовсім інше ставлення до Зельмана, який перебув важкі часи „на далекій гірській зимарці” і потім, „коли увидів, що у нас треба хлібець мозолями заробляти, золото і долари – в торбу, торбу – на горба, ноги – на плечі і гайда за океан” (с.519). Не згадує добрим словом і

Гельдмана, який купив кісницю „від одного вучківського селянина за кварту горілки” (с.514).

Про типовість такого підходу до єврейського питання можемо робити висновок на основі того, що і в „Жменяках” Томчання простежується думка: зажерливість єврейської буржуазії кидає тінь на весь етнос. Коли фашисти вивозили із Горбка євреїв, корчмареві Нейманові нагадали його недобрі вчинки: „Взяв ти мою землю від діточок, згадала Нейманові Марія Мучичка, але без всякої злости, наче тільки скаржилася тому, кого зараз і сама жаліла. – Ти взяв від моїх діточок шматок хліба, а зараз чортові віддаси ту землю. Тепер і не твоя, і не моя!” [10, 270].

Художнім словом письменник переконує читачів, що міжетнічні відносини можуть бути нормальними лише при взаємоповазі, взаємопорозумінні. У романі Чендея начальник будівництва білорус Євген Нароч рахується з традиціями верховинців (у розмові з Васильком Пригарою сказав важливі для сприйняття авторського задуму слова: „Кожна птиця мусить любити своє гніздо!”, с.341), як і дружина Миколи Пригари росіянка Лариса Купавна, яка переймає мелодії верховинських коломийок і виконує їх на баяні, розуміє необхідність того обряду, за яким поховано у верховинську землю її немовля. У творі нуртує думка, що серед національних цінностей верховинців чільне місце посідає релігія, тому запроваджуваний радянськими ідеологами атеїзм Михайлом Пригарою сприймається як велике зло.

У романі „Птахи полишають гнізда”, як і в повістях „Луна блакитного овиду”, „Іван” та інших творах Івана Чендея, „перехрещуються важливі соціальні, духовні й моральні координати історії Закарпаття” (Жулинський). Будівництво ГЕС в горах вивело на перехрестя історії краю і газду Михайла Пригару, і трудівника Петра Калину, і поміркованого у сприйнятті радянських нововведень голову сільради Дмитра Славинця, і начальника будівництва Євгена Нароча, і пристосуванця Куглицького. Останній, почувши від Петра Калини, що той побував як робітник у Чехії, Трансільванії, Угорщині, Франції та Бельгії, здивовано запитав: „А чого ви, дядьку Калино, не прийнялися десь у світі?”, – на що почув горду відповідь укоріненої в рідну землю людини: „Якими дорогами мене лихо і гаразди не водили, я завжди повертався сюди, до отсеї хати... А в отсій хаті до мене сили приходили знову для того, аби я бився з негараздами та й клав їх до землі” (с.453). Петро Калина дружину Марію, яка у боях за визволення рідного краю від фашистських зайд була поранена і померла в госпіталі від ран, не

схотів поховати за радянськими традиціями на площі в центрі села, попросивши, щоб її поховали „на цвинтарі поблизу свого батька, разом з дідом, прадідом, прапрадідом” (с.456).

У розповіді про Петра Калину Чендей виокремив одну деталь: на стіні в хаті цього горянина висить „портрет Шевченка у візерунчастій рамі з черешневого дерева, обвитий щедро вишиваним, щедро гаптованим і щедро строченим рушником” (с.455). Цим промовистим

символом автор роману стверджує, що верховинці вважають себе етнічними українцями.

Так твір Івана Чендея про будівництво ГЕС у Карпатах вписано у контекст історії Соборної України, для якої і в той час, і пізніше, коли О.Гончар писав свій „Собор”, було життєво актуальним вирішення проблеми єдності людини з духовним материком свого народу, з моральними національними цінностями, набутими у віках.

Література

1. Аврахов Г. „Коли птахи полишають гнізда” // Літературна Україна. – 1965, 17 грудня.
2. Балега Ю. Художні відкриття чи правда факту? – Ужгород: Карпати, 1969. – 220 с.
3. Белоусов В.І. і ін. Закарпатська область // Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. – К.: Головна ред. Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – С. 9-76.
4. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – Москва: Просвещение, 1983. – 224 с.
5. Жулинський М. Іван Чендей // Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. – Кн. 2. Ч.2. – К.: Либідь, 1995. – С.327-332.
6. Кондратьєва Т.Н. Метаморфозы собственного имени: Опыт словаря. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1983. – 110 с.
7. Никонов В.А. Имя и общество. – Москва: Наука, 1974. – 278 с.
8. Ольбрахт І. Микола Шугай, розбійник. – Ужгород: Карпати, 1990.
9. Письменник Іван Чендей: Біобібліографічний покажчик / Укладачі: О.Г.Люта, Л.О.Смочко, М.І.Трещак. – Ужгород: Мистецька лінія, 2006. – 174 с.
10. Томчаній М. Жменяки. – Ужгород: Карпати, 1967.
11. Унбегаун Б.О. Русские фамилии. Перевод с англ. Б.А.Успенского. – Москва: Прогресс, 1989. – 441 с.
12. Фединишинець В. Самотньо, поетично // Літ. Україна. – 1966, 11 лютого.
13. Чендей І. Луна блакитного овиду // Чендей І. Вибрані твори: В 2 т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1982. – С.169- 262. Посилання на це видання робимо в тексті, вказуючи том і сторінку.
14. Чендей І. Птахи полишають гнізда // Чендей І. Вибрані твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Дніпро, 1982. – С.323- 622. Посилання на це видання робимо в тексті, вказуючи сторінку.
15. Чендей І. Птахи полишають гнізда...: Роман. – К.: Рад. письменник, 1965. – 260 с.
16. Чендей І. Птицы покидают гнёзда: Роман / Перевод с укр.: Э.Хайтина и И.Солодовникова. – Москва: Молод. гвардия, 1968. – 256 с.
17. Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 702 с.